

RECENZE

PHILIPP THER, *Jiný konec dějin. Eseje o velké transformaci po roce 1989*, Praha: Karolinum, 2022, 238 s.

Na začátku září roku 2023 publikoval server *E15* v majetku českého miliardáře Daniela Křetínského dva statistické údaje. Podle serveru vykázala impéria českých miliardářů za uplynulé měsíce miliardové zisky, v případě Daniela Křetínského šlo pak o meziroční nárůst hodnoty jeho majetku o více než 100 miliard korun, přičemž celková hodnota jeho majetku tvoří 330 miliard korun. Hlavní podíl na přísunu takových zisků sehrála podle serveru vysoká cena energií, která pomohla především Křetínského energetickému impériu EPH spravujícímu uhelné a plynové elektrárny po celé Evropě.¹ Druhý zveřejněný údaj popisoval vývoj nominální a reálné hrubé měsíční mzdy.² Reálná mzda podle dat Českého statistického úřadu soustavně klesala již od poloviny roku 2021, načež zaznamenala mírný nárůst.³ Přesto je ale výrazně pod dlouhodobým průměrem a naprosto odstřižena od své nominální hodnoty. Zatímco si tak čeští miliardáři mírně řečeno „polepšili“, naprostá většina Čechů sahá výrazně hlouběji do kapsy. Emblémem krizového období, v němž nastal bezprecedentní souběh válečné, energetické, ekonomické a přicházející klimatické krize a kterým si česká společnost právě prošla, by tak mohla být věta: bohatí bohatnou na úkor chudých.

Podle historika Philippa Thera není pro střední Evropu, ale i pro celý „Západ“ chudnutí chudých v důsledku bohatnutí bohatých ničím výjimečný. Ba naopak, jde o nový normál. Historik přednášející dějiny střední a východní Evropy na Vídeňské univerzitě publikoval v roce 2019 v nakladatelství Suhrkamp sérii analytických esejí, ve kterých rozebírá vývoj posledních 30 let po pádu železné opony a vliv tohoto dějinného přelomu nejen na země kdysi nacházející se v sovětské sféře vlivu, ale i na velmoci, které měly ukazovat transformující se postsovětské části Evropy žádoucí politický a ekonomický směr. Centrální otázka Therových esejů zní: „Jak se stalo, že Západ po vítězství ve stude-

1 JAROSLAV KREJČÍ, Na první pozici Kellnerových mezi nejbohatšími Čechy a Slovaky útočí Křetínský, *E15* 7. 9. 2023, <https://www.e15.cz/tema/miliardari/na-prvni-pozici-kellnerovych-mezi-nejbohatsimi-cechy-a-slovaky-utoci-kretinsky-1410343> [25.09.2023].

2 PAVLÍNA ZÍTKOVÁ, Průměrná mzda: Jak si stojí Praha a kraje v Česku. Medián mezd aktuálně, *E15* 4. 9. 2023, <https://www.e15.cz/prumerna-mzda-cr-praha> [25.09.2023].

3 Česká statistický úřad, *Průměrné mzdy – 2. čtvrtletí 2023* (4. 9. 2023), dostupné z: <https://www.czso.cz/csu/czso/ci/prumerne-mzdy-2-ctvrtleti-2023> [25.09.2023].

né válce přišel ve stále se zhušťujícím sledu krizí o svou vůdčí globální pozici a především o svůj vnitřní mír?“ (s. 11) Eseje odpovídající na tuto otázku nyní vydalo v souborné knize pojmenované *Jiný konec dějin. Eseje o velké transformaci po roce 1989* univerzitní nakladatelství Karolinum v edici Politea, pro které texty Philippa Thera z němčiny přeložila Zuzana Schwarzová za odborné spolupráce Oty Konráda.

Seedm esejů proměněných v kapitoly propojuje Ther pojmem *transformace*. Ten chápe především ve smyslu díla Karla Polanyiho, autora jedné z nejzásadnějších socio-ekonomických analýz moderní společnosti, knihy *Velká transformace* z roku 1944.⁴ Zatímco se Polanyi pokusil o zachycení zásadní změny socio-ekonomické povahy společnosti na přelomu 18. a 19. století v kontextu tehdejší Anglie, Ther se pokusil zachytit dalekosáhlé změny po roce 1989 v rámci západních demokracií a jejich nejbližších sousedů. Obě tyto změny vytvořily nové socio-ekonomické reality, nové instituce, nová politická tělesa, ale zároveň i nová napětí a konflikty. Therovým cílem je popsat to, co takový zlomový moment „dělá s lidmi, a naopak“, tedy jak lidé modelují samotný moment zlomu (s. 9). V tom Ther vybočuje z klasické tranzitologické literatury o přechodech z jednoho režimu do druhého, weberovským slovníkem řečeno z jednoho ideálního typu do druhého, místo toho vnímá transformaci jako „sociální proces“, v němž není ani tak důležité to, kam směřuje, ale samotná mechanika společenských, institucionálních, ekonomických a dalších zlomů, které společně vytvářejí realitu transformační krize.

Soubor esejů Ther otevírá právě úvahami o transformaci a manifestačním přihlášením k dlouhé esejistické tradici liberálních a levicových myslitelů; vedle Polanyiho jako vzory Ther jmenuje Isaiaha Berlina, Karla Čapka, Ingrid Rowlandovou, Hannah Arendtovou nebo Tonyho Judta. Rámcem pro eseje mu pak jsou dva symbolické momenty: *annus mirabilis* 1989 a *annus horribilis* 2016. Na jedné straně rok pádu Berlínské zdi, po kterém volnotržní liberální hegemonie „Západu“ slavila podle Thera svůj vítězný postup, na straně druhé pak stojí „rok hrůzy“ 2016; rok vítězství Brexitu ve Velké Británii a úspěchu Donalda Trumpa v klání o prezidentský úřad ve Spojených státech. Právě tyto politické prohry liberální hegemonie podle Thera odkrývají to, co bylo jasné už v době „zlatých devadesátek“, a sice že hospodářské směřování bylo od samého začátku „nastaveno špatně“ (s. 12). Mezi tyto dva milníky pak Ther vkládá svých sedm esejů: první text o souvislostech pádu Sovětského svazu a nastolení globální hegemonie neoliberalismu, druhý esej o situaci ve Spojených státech,

4 KARL POLANYI, *The Great Transformation. The Political and Economic Origins of Our Time*, [New York 1944], Boston 2001.

třetí o sjednocení Německa, čtvrtý o dlouhotrvající krizi Itálie, pátý o autoritářských sousedech Evropské unie: Rusku a Turecku, šestá esej je pokusem promítnout Polanyiho práci do současnosti a odkrýt dopady „neukotveného kapitalismu“ na západní demokracie, v sedmé esaji Ther otevírá otázku pandemie Covidu-19, která již tak hluboké nerovnosti mezi státy a společnostmi ještě prohloubila. Sedmi esaji rozkročenými mezi „rokem zázraků“ a pandemií se tak Ther snaží podat zprávu o světě po roce 1989, světě, kde je možný právě onen nový normál bohatnutí bohatých a chudnutí chudých.

Ther svou analýzu téměř výhradně zaměřuje na situaci v zemích „Západu“, tedy především na situaci ve Spojených státech amerických, v západní, střední a východní Evropě. Věnuje se přitom na velké ploše sociálním důsledkům, které přinesly ekonomické reformy s více či méně neoliberálním charakterem právě do západních zemí. V „německém“ esaji tak Ther popisuje pro statisíce lidí tragický příběh krachu loděnic v Gdyni a Štětíně, Trumpovo vítězství vykládá skrze neúspěšné vypořádání se s finanční krizí roku 2008 ze strany Obamovy administrativy, na příkladu Itálie popisuje dalekosáhlé dopady úpěnlivých snah technokratů škrtnat státní rozpočty za vidinou redukce státních dluhů. Therův obraz „Západu“ po údajném *annus mirabilis* není obrazem stabilního a prosperujícího regionu, je to obraz plný dynamiky, krizí a transformací, na kterém se překrývá budování liberálně-demokratických institucí s postupující globalizací, privatizací velkých oblastí kdysi veřejně spravovaných podniků, ekonomických krizí, populismu a mezinárodního napětí nových velmocí.

Pro bližší pochopení spleti událostí po roce 1989 Ther používá Polanyiho termín „dvojitý pohyb“. Právě tímto pojmem Polanyiho analýza anglické reality přelomu 18. a 19. století nabývá výrazně na plastičnosti; svět velké transformace není podle Polanyiho jen výslednicí budování volnotržních, kapitalistických institucí, ale i reakcí na snahy takové instituce budovat. Otcí moderního socio-ekonomického systému tak jsou nejen volnotržní liberálové požadující otevřený trh a laissez-faire politiku, ale i ti, kteří požadují intervence, regulace a ochranu pracujících tříd. Zatímco tlak anglických obchodníků vyzbrojených stále výkonnější strojovou výrobou vedl k vytvoření trhu práce, na kterém museli zbídačení venkovští rolníci prodávat svou práci za mzdu, vyvolal také reakci v podobě formování nových struktur dělnické třídy, jakými byly odbory, socialistické hnutí a další politické instituce, které zásadním způsobem určovaly realitu moderního světa.⁵ Onen dvojitý pohyb budování liberálního trhu

5 K. POLANYI, *The Great Transformation*, s. 251–255.

a následné obranné reakce tak vytváří „politické a ekonomické kořeny naší doby“, jak stojí v podtitulu Polanyiho knihy z roku 1944.

Podstatu doby po roce 1989 pak Ther rovněž popisuje pomocí onoho dvojího pohybu. Zatímco instituce globalizované neoliberální ekonomiky tlačí na privatizaci, zeštíhlování státu, volný trh a deregulaci, tak tu vzniká reakce ve formě „dlouhotrvajících stávek a protestů proti politice úspor“, jak to popisuje Ther na příkladu sjednoceného Německa. Ther se však od Polanyiho výrazně liší tím, že přináší do dynamiky dvojího pohybu „pravcový populismus“ a jeho konzervativní, antiglobalistickou rétoriku. Nositelem reakce na volnotržní politiky tak není podle Thera odborové hnutí, ale iliberálové z Alternativy pro Německo, Viktor Orbán, Donald Trump nebo probrexitové hnutí ve Velké Británii. Takové vysvětlení jde daleko za klasické liberální interpretace příčin vzestupu takzvaných „populistů“, které můžeme sledovat snad v každé západní zemi, a umožňuje historizovat současný socio-ekonomický režim vzniklý v realitě po roce 1989. Onen Therův „jiný konec dějin“ tak spočívá právě v tom, že uhýbá z tradičních liberálních představ o tom, že „populisté“ jsou jakýmsi vychýlením a výzvou pro demokratický normál a tím pádem i pro demokratické systémy západní Evropy vítězivší ve studené válce nebo postsocialistické republiky vybudované po pádu Sovětského svazu. Populisté nejsou výjimeční, jsou nedílnou součástí reality po roce 1989.

Přesto Ther nadále zůstává v mezích liberální kritiky současnosti. Nástup Berlusconiho v Itálii například kromě politiky škrťů ve vzdělávání klíčuje přes vyšší sledovanost televize a následné „mediální zhroupení národa“ (s. 122). Český čtenář tak může nabýt v některých momentech dojem, že čte knihu ne nepodobnou *Opuštěná společnost* Erika Taberyho, takový dojem by byl ale mylný. Tabery vidí problém české společnosti v konspiračních teoriích, sociálních sítích, historicky dlouhodobě nezvládnutém vztahu ke státu a obecně řečeno – ve zradě elit, naproti tomu Ther nabízí kombinaci kulturních a ekonomických argumentů, které teprve mohou překročit horizont tradiční liberální analýzy.⁶ Ther se právě ochotou problematizovat ekonomická evangelia postkomunistické doby řadí do stále početnější skupiny intelektuálů, které by šlo označit jako *liberály bez iluzí*. Můžeme ho tak přiřadit v německém, ale dnes již globálním kontextu k historikovi Adamu Toozovi, v českém prostředí by se pak Ther svou analýzou blížil spíše sociologu Danielu Prokopovi a jeho *Slepým skvrnám* než již zmiňovanému šéfredaktorovi týdeníku *Respekt* Eriku Taberymu.⁷

6 ERIK TABERY, *Opuštěná společnost*, Praha – Litomyšl 2017.

7 DANIEL PROKOP, *Slepé skvrny. O chudobě, vzdělávání, populismu a dalších výzvách české společnosti*, Brno 2019.

Jak vidí Ther výhledy do budoucna? Bylo by podle něj mylné přemýšlet o pravicových populistech typu Trumpa nebo Orbána jako „fašistech“, mnohem důrazněji pak Ther varuje před nejrůznějšími formami spojenectví uvnitř současného systému, které propojují zdánlivě protichůdné pozice (s. 176). Zmiňuje tak například německý průmysl, vlastněný lidmi se zálibou ve filantropii a proklamacích o liberální demokracii. Přední německé automobilové firmy jako BMW nebo Mercedes ale staví od roku 2020 v maďarském Debrecenu již třetí závod, a tím pomáhají ekonomicky stabilizovat Orbánův režim. Ztrátou stabilních, dobře placených míst v Německu pak naopak ženou německé voliče do volby protestních stran. Populističtí vůdci tak často spíše přispívají ke stabilizaci ekonomického systému vzniklého po roce 1989 tím, že využívají jeho možnosti tak, jako to dělá Orbán v případě výstavby německých továren (s. 180–181).

Ther v závěru knihy popisuje tři zásadní krize, kterými je stížen svět po roce 1989: pandemie Covidu-19, Putinova nevyprovokovaná agrese vůči Ukrajině a globální klimatická krize. Výkladem těchto krizí v podstatě polemizuje se závěrem Karla Polanyiho. Polanyi, ačkoliv ve svém *opus magnum* popisoval vznik moderního politického a ekonomického řádu značně pesimistickým způsobem, je v závěru pozitivní a mluví o postupném „ukotvení kapitalismu“ skrze budování sociálních institucí, které chrání společnost před trhem. Ther tento závěr vyvrací: „[...] jak známo, od osmdesátých let se děl pravý opak, kapitalismus své ukotvení ztrácel“ (s. 171). Součástí takového neukotveného kapitalismu pak jsou jak výhry „pravicových populistů“, imperiální války velmocí nebo rostoucí sociální rozdíly mezi chudými a bohatými. Po roce 1989 tak nepřišel onen ohlašovaný ráj demokracie a svobody, ale velká transformace dávající do pohybu mocné společenské a ekonomické síly, které ohrožují předivo společnosti a přispívají k zbidáčování celé sociální třídy a společnosti. Úpadek amerických středních vrstev zchudlých během hypoteční krize, frustraci obyvatel „nových“ německých spolkových republik nebo „anti-systémovost“ lidí platících vysoké účty za energie oligarchům typu Daniela Křetínského nelze vysvětlovat skrze konspirační teorie nebo nástup digitálních technologií. Svět po roce 1989 není světem, kde by všichni vítězili, kde by pokrok a ekonomický růst dříve či později přinesli i těm nejchudším důstojnou životní úroveň a umožnili jim svobodně hledat smysl svého života. Je tomu přesně naopak, jsou tu vítězové a ti stojí na ramenou poražených. Ther toto všechno ví a nabízí čtenáři svou plastickou analýzu.

Autor sedmi esejí o „jiném konci dějin“ ale z žádným snadným východiskem z krizí současnosti nepřichází. Avšak již přijetí faktu, že nestojíme na konci dějin, nýbrž hledíme do budoucnosti plné krizí, které mají i zásadní socio-ekonomické příčiny může přivést nejen „liberály bez iluzí“, jakým je například Ther,

k objevování a uskutečňování jak „jiného konce dějin“, tak i jiných, nových horizontů budoucnosti. Neotřelá Therova analýza světa po roce 1989 může přispět k rozvíření imaginace a přijetí faktu, že jiný svět je možný. Možná právě to bude prvním krokem k vysvobození se z drtivého dvojího pohybu neolibereálního kapitalismu a konzervativně-populistické reakce.

Matěj Moravanský

Central European University

DOI: <https://doi.org/10.54681/c.2023.2.10>